

КЛЮЧЪТ НА ВЕЛИКАТА ЛАВРА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“?

Мирко Робов

THE KEY TO THE GREAT LAVRA “HOLY FORTY MARTYRS”?

Mirko Robov

Abstract: *The key was found in the northern yard of the “Holy Forty Martyrs” monastery, approximately where the northern gate of the complex must have been located. As a plastic two-dimensional piece the key is shaped as an upright human figure. It belongs to the type of padlock keys, which unlock with a sliding movement.*

It's made of wrought iron, with a complex locking code.

The key depicts an upright human figure with symmetric proportions, with two hands relaxed by the sides of the body.

The general silhouette, the proportions, the clothing style and the modelling of the veiled head, resembles an image of a monk, which corresponds to the function of the item, as a key to the main gate of the “Holy Forty Martyrs” monastery in Veliko Tarnovo.

Keywords: *key, monk, gate, cassock, monastery, lock.*

Находката е открита през 2004 г. при разкопките в северния двор на манастира „Св. Четиридесет мъченици“, в участъка непосредствено югоизточно от криптата-параелис, т. е. в северозападния ъгъл на комплекса. Представява ключ с форма на изправена човешка фигура.

Намирането на ключове не е рядкост в проучванията на столично Търново, както в укрепеното пространство (Николова 1974, 241 – 244), така и в обекти от столичното подножие. Не е рядкост и за предстолично и следстолично Търново.

Сходни заключващи системи и съответстващите на устройствения им принцип ключове се откриват на територията на цялата страна (Цончев 1950, 300; Огненова, Георгиева 1955, 408 и сл.; Джингов 1966, 53 – 55; Средновековният Червен 1985, 175 – 176 и др.), Русия (Кузов 2005, 168) и др.

Ключовете са елемент от заключващи системи от различен тип (Рыбаков 1948, 218; Кузов 2005, 161 – 171), но като форма и устройство запазват една устойчива традиция за сравнително дълъг период от време.

Всъщност, познати са няколко принципа в конструирането и действието на заключващото устройство, в непосредствено съответствие с което е оформлението на бравата или на катинара. Така и формата на самия ключ напълно съответства на принципа на заключване (завъртане или преплъзване) (**Рыбаков 1948**, 218), от една страна, и със секретния код, от друга. Усложняването на този заключващ механизъм за да бъде достатъчно добре подсиурен, разделя самите ключове в няколко групи.

Така, видимото сходство и в технология, и в материала за изработка, а също и в принципа на заключващото устройство не поставя съществени различия за самите ключове, нито дори и за секретните конструкции, за които са били предназначени.

Ключът от Великата лавра представлява съществен интерес в няколко отношения: на първо място с неговото местонахождение; на второ място, с датировката на находката, открита в пласт с материали от столичния период на Търново, което хронологически я съотнася с царския манастир; на трето място това е прецизната технология на изработка чрез изковаване, издаваща майсторските умения на средновековния производител, изработил поръчката, и не на последно място – това е семантиката на самото изображение.

Находката от Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“ принадлежи към ключовете, предназначени за катинари, при които принципът на затварящия механизъм е чрез преплъзване. Като всъщност групата катинари с този начин на заключване е далеч по-разпространена и употребявана от останалите такива (**Рыбаков 1948**, 218).

Принципът на работа на този тип катинари е известен и добре изследван. Катинарът се състои от два цилиндъра, прикрепени един към друг. Дължината им е около 6–7 см. Единият от тези цилиндри е просто устроен като в него влиза гладкият край на извитата желязна дръжка. В другия, където всъщност се поставя ключът, към желязната дръжка са прикрепени под различен ъгъл пружиниращи стоманени пластини, поставени под различен ъгъл, както и по различен начин една спрямо друга (което по същество е заключващият механичен код, за който е предназначен конкретен ключ). При приплъзването на ключа, пластините се прибират към оста и става възможно желязната дръжка да бъде извадена от цилиндъра (**Рыбаков 1948**, 219 и рис. 42). След първоначалното изковаване, което е придавало нужната здравина на предмета, е следвала допълнителна изработка на детайлите посредством пили с определена форма.

Както вече посочихме, ключът представлява в качеството си на пластична творба фигура на изправен човек. Това естествено поставя проблема за семантиката на реализираното с творбата конкретно изображение. Несъмнен интерес представлява в случая символиката, която свързва въпросната пластична творба с комплекса, за чиито непосредствени нужди е поръчана и изработена, а съответно и използвана в определен отрязък от време, т. е. Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“.

Такъв тип антропоморфни ключове определено са рядкост видно от обнародваните екземпляри, открити при археологическите разкопки. Подобен ключ, примерно, е поставен под № 24 в табло II в изследването на Хр. Кузов (**Кузов 2005**, 169, табло II). В този случай по-скоро става въпрос за усложнен заключващ код, отколкото за символично изобразяване на определен типаж.

Към групата на разглежданите екземпляри не би могла да бъде включена известната триизмерна статуетка от Плиска, определена от Ст. Михайлов именно като ключ (**Михайлов 1955**, 77 – 80). Това предназначение на пластичната творба се извежда от поставеното под известен, макар и сравнително малък, тъгъл тяло на музиканта спрямо основата на статуетката.

Въпросната находка е изработена от бронз чрез отливане, като завършения си вид е получила след допълнителна обработка. Това по-скоро е едно произведение на дребната пластика.

Статуетката представя изправена фигура на мъж върху профилирана поставка. Отгоре върху главата, върху разширена основа, наподобяваща шапка, е поставен дълъг, заострен шип (определен от Ст. Михайлов като шило). Според описанието на автора, фигурата е „облечена в къса дреха, краката ѝ са обути във високи обувци, а в ръцете и пред гърдите има музикален струнен инструмент – лютня“ (**Михайлов 1955**, 77).

Местонахождението на находката от Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“ е крайния участък от северния двор (**Обр. 1**). Това е от важно значение по две причини. Първата от тях е обстоятелството, че най-вероятно тук е главната порта на манастира. Непосредствено по протежение на северния ограден зид на лаврата е трасето на една от основните вътрешностолнични комуникации – между Малката (Асеневата) порта на Царевец и южната порта на Трапезица, през брод на река Янтра (**Робов 2000 – 2001**, 154), към който отвежда порта, затваряна с еднокрила врата (**Робов, Дочев 2006**, 376 – 377; **Робов 2015**, 216 – 217) в преизползуваната ранновизантийска крепостна стена по левия бряг на реката. Самият вход попада в тесен участък между северния ограден зид на лаврата и северния край с чупка към изток на останките от ранновизантийската крепостна стена. Тук очевидна е връзката с основния подход от крепостта Царевец през Малката или т. нар. Асенева порта. Пътят от нея към подножието на хълма се е разделял поне в три посоки – едната към установения вход, а от там през брод в реката към южната порта на Трапезица. Вторият подход най-вероятно е отвеждал към мястото на т. нар. Владишки мост, където реката също е била преодолявана през брод към югоизточното подножие на Трапезица, а също и към път в посока към крепостта Раховец. Третата от посоките на това комуникационно разклонение е била към църквата „Апостоли Петър и Павел“ (**Робов 2015**, 218).

Порта в северния зид на лаврата не е установена (Робов, Дочев 2006, 376–377) поради лошо запазеното състояние на северния ограден зид. Че именно това е северният ограден зид на лаврата показва и съществената разлика в дебелината му спрямо останалите зидове на криптата-параклис. По-голямата част от този зид е разрушена. Дебелината му е 1,10 м. На такава височина градежът е запазен и в очертанията на северния зид на криптата, при чието изграждане всъщност са надстроени останките от оградния зид. Той се наддава със стъпка от 0,20 м. В градежа са вложени средни по големина, обработени, споени с бял хоросан, с едри пясъчни примеси. Оградният зид е запазен на дължина от 1,30 м източно от криптата.

Вън от съмнение, именно тук е била главната порта на манастира, тъй като от север е единствено възможния подход, с директен излаз към основната вътрешностолична комуникация в района – участъка от пътя по протежение на северния зид на лаврата, от една страна в посока към Малката порта на Царевец, и от друга – към южната порта на Трапезица. Към север, по левия бряг на реката, пътят отвежда в посока съседните манастири „Св. Богородица Темнишка“ и „Апостоли Петър и Павел“.

Така откритата находка трябва да се свърже именно с манастирската порта. Известно е, че портите са се отключвали и заключвали от монах-портар (Тулешков 1988, 93). Това в практиката на монашеския живот е специално натоварен монах с отговорност за охраната на манастира и контрол на потока през входната врата. Неговата килия логично е била ситуирана в непосредствена близост до самата порта. В плана на манастира „Св. Четиридесет мъченици“ е възможно това да е най-северната килия от западното (т. е. монашеското) крило на комплекса, която видимо е в известна дисхармония с плана на самото крило.

Тук интересен е и друг момент, установен в хода на проучване на северния двор на манастира. Още при сондажите по протежение на източното крило на манастира, първоначално пред трапезарията, а впоследствие и в участъка до северната граница на комплекса, се установи наличие на два слоя разрушения, разстлани по протежение на целия участък. Горният от тези слоеве датира от края на XIV век и се състои от камъни с полепнал хоросан, керамопластична украса, фрагменти от строителна керамика и др.

Под него се установи по-ранен слой, също от равномерно разстлани разрушения, който датира от втората половина на XIII век. Материалите в него са сходни с тези от по-горния слой, но сред тях се откриват и немалко фрагменти от вътрешна стенопис (Робов 2000–2001, 145–148). Тези материали могат да се свържат със строителен период на църквата или на трапезарията на комплекса, ако в нейното оформление е била вложена подобна вътрешна и фасадна украса. Но докато по протежение на северния манастирски двор въпросните два слоя от разрушения са равномерно разстлани и върху тях са оформени ходови нива, съответно от втората половина на XIII век и от края

на XIV век, то непосредствено до северния ограден зид на лаврата разрушенията са струпани на по-голяма височина. Именно това е мястото, където е открит въпросният ключ, което определено го отнася хронологически или към материалите с *terminus postquem* втора половина на XIII век или края на XIV век, като втората възможност е по-вероятна видимо от нивото, на което е открит (дълбочина от 0,60 м в квадрат III – 7, т. е. на около 5 м източно от криптата-параелис, приблизително в посока на нейната надлъжна ос).

Като елемент от заключващо устройство ключът е сходен с известните екземпляри от Царевец, от Червен, както и от други райони на страната. Размерите му го поставят сред най-големите образци, което свидетелства и за характера и размерите на самото заключващо устройство. Поставен в него, той е действал чрез преплъзване.

Изработката е от желязо чрез изковаване. Не само постигнатата обща форма, но и прецизно оформените секретни елементи на сложния затварящ код, издават високите технологични умения на майстора.

Дължината на предмета е 13,3 см. Ръкохватката е с плоска, елипсовидна форма, удобна за употреба по предназначението на самия ключ. В средата е пробит малък отвор за привързване към ремък или просто за окачване, както е всъщност при почти всички известни екземпляри от този вид (**Обр. 2**).

Общият силует на ключа представлява двуизмерна пластична творба. Изобразена е изправена човешка фигура, в правилни пропорции, като двете ръце са встрани, отпуснати по протежение на тялото (**Обр. 3**).

Дрехата е дълга като достига непосредствено до глезените. Ръкавите са тесни и почти прилепнали към ръцете. Ширината им е такава, че като цяло дрехата по-скоро наподобява подрасник. Напълно естествено е персонажът да бъде показан именно с тази дреха, а не с мантия, заради необходимостта в областта на гърдите и крайниците на практика да бъде изработен с различни детайли заключващия код, който е сравнително сложен.

Моделировката на главата показва ясно наличие на покривало, което наподобява скуфия, като разширението в основата на главата би могло да показва наличие на широка брада.

Подобна моделировка би могла да показва и клобук (шапка с наметало) като покривало на главата.

Всъщност, трудно и рисковано е прецизирането на този детайл поради състоянието на находката при нейното откриване, с естествената корозия заради материала, от който е изработена, както и поради силно стеснената възможност за добавяне на детайли след допълнителна обработка върху закалената повърхност, в резултат на изработката чрез изковаване.

Изображенията на монаси в няколко от миниатюрите, примерно в Томичовия псалтир, биха могли да ни послужат като ориентир за възможно тълкуване на изображението от ключа от Великата лавра.

Така например, сходен с изображението на ключа е силуетът на монасите, които заедно монахини и отшелници, са поставени от двете страни на Богородица Оранта в миниатюрата на лист 292б, икос Х (Богородица, опора за приелите обета на безбрачието) (**Щепкина 1963**, табл. LXI; **Джурова 1990**, 117).

Вляво от допоясното изображение на благославящия Христос, в миниатюрата на лист 293 б, кондак XI (Възхвала към Христос), също са поставени група монаси, като и при тях силуетът е сходен на изображения на ключа персонаж (**Щепкина 1963**, табл. LXI; **Джурова 1990**, 117).

Посочените два примера като тематично влияние на средата, където възниква един книжовен и художествен паметник, или друг такъв, имащ определено отношение към конкретната среда (в смисъла на предложената от нас теза и ключът на манастира „Св. Четиридесет мъченици“), са важни в случая и поради факта, че изследователите на Томичовия псалтир свързват неговата изработка именно с един от близките до столицата манастирски скриптории, и по точно този в Килифаревската школа на Теодосий Търновски (**Джурова 1990**, 84–86).

Или, както обосновава А. Джурова: „морално-дидактическият характер на илюстративния цикъл, подчертаването на илюстрациите, в които се утвърждават основни догми... групите монаси и църковни певци, обграждащи иконите... дават възможност да допуснем, че този ръкопис е възникнал в исихастка монашеска среда, някои от историческите събития през периода между 1350 и 1360 г.“ (**Джурова 1990**, 84).

След отстраняването на корозията и последвалата лабораторна консервация на находката, макар и слабо, проличават и някои детайли в оформлението на лицето. Възможно е, обаче, състоянието на повърхността да подвежда относително тяхното наличие, тъй като възможностите за допълнителна обработка са били силно ограничени, предвид вида на материала, както и постигнатата след процеса на изковаването добра закалка.

Така предложеният анализ на находката от северния двор на манастира „Св. Четиридесет мъченици“, на място, където би трябвало да е поставена в плана на комплекса северната му порта, естествено почива върху логичното допускане, че откритият тук железен ключ за катинар трябва да се свърже именно с инвентара на лаврата. Поставена в този контекст, моделираната човешка фигура възпроизвежда един сравнително обобщен образ тъкмо на обетавалата манастира социална група, т. е. на монашеското братство. Към такъв извод определено навежда характера на фигурата на изправен човек, с овала на неговата глава, както и дрехата, в която е облечен.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Джингов 1966: Б. Джингов. Принос към материалната култура на Преслав и неговата околност. – Археология, 1966, 2, 42–56./B. Dzhingov. Prinos kam materialnata kultura na Preslav i negovata okolnost. – Arheologia, 1966, 2, 42–56.

Джурова 1990: А. Джурова. Томичов псалтир. Т. 1. София, 1990./A. Dzhurova. Tomichov psaltir. T. 1. Sofia, 1990.

Кузов 2005: Х. Кузов. Средновековни ключове и катинари от североизточна България. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на проф. Ал. Кузев. Варна, 2005, 161–178./H. Kuzov. Srednovekovni klyuchove i katinari ot severoiztochna Bulgaria. – V: Balgarskite zemi prez srednovekovieto (VII–XVIII v.). Mezhdunarodna konferentsia v chest na prof. Al. Kuzev. Varna, 2005, 161–178.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 1955, 49–181./St. Mihaylov. Arheologicheski materiali ot Pliska. – IAI, XX, 1955, 49–181.

Николова 1966: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов. Т. 2. София, 1974, 187–416./Ya. Nikolova. Domashniyat bit i vaorazhenieto v dvoretsa na Tsarevets spored arheologicheskia material. – V: Tsarevgrad Tarnov. T. 2. Sofia, 1974, 187–416.

Огненова, Георгиева 1955: Л. Огненова, С. Георгиева. Разкопки на манастира Под Вълкашина в Преслав през 1948–1949 г. – ИАИ, XX, 1955, 373–417./L. Ognenova, S. Georgieva. Razkopki na manastira Pod Valkashina v Preslav prez 1948–1949 g. – IAI, XX, 1955, 373–417.

Робов 2000–2001: М. Робов. Новите проучвания на манастира „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново и проблемът за неговата строителна хронология. – ИРИМ-ВТ, XV–XVI, 2000–2001, 142–151. /M. Robov. Novite prouchvania na manastira „Sv. Chetirideset machenitsi“ vav Veliko Tarnovo i problemat za negovata stroitelna hronologia. – IRIM-VT, XV–XVI, 2000–2001, 142–151.

Робов 2015: Робов, М. Река Янтра като водно препятствие в столично Търново. – НВУ „Васил Левски“. Сборник доклади от годишна университетска научна конференция. Т. 5. Научно направление „Социални, стопански и правни науки“. Велико Търново, 2015, 213–223./Robov, M. Reka Yantra kato vodno prepyatstvie v stolichno Tarnovo. – NVU „Vasil Levski“. Sbornik dokladi ot godishna universitetska nauchna konferentsia. T. 5. Nauchno napravlenie „Sotsialni, stopanski i pravni nauki“. Veliko Tarnovo, 2015, 213–223.

Робов, Дочев 2006: М. Робов, К. Дочев. Проучвания на Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“ (северен двор на манастира). – АОР през 2005. София, 2006, 376–377./M. Robov, K. Dochev. Prouchvania na Velikata lavra „Sv. Chetirideset machenitsi“ (severen dvor na manastira). – AOR prez 2005. Sofia, 2006, 376–377.

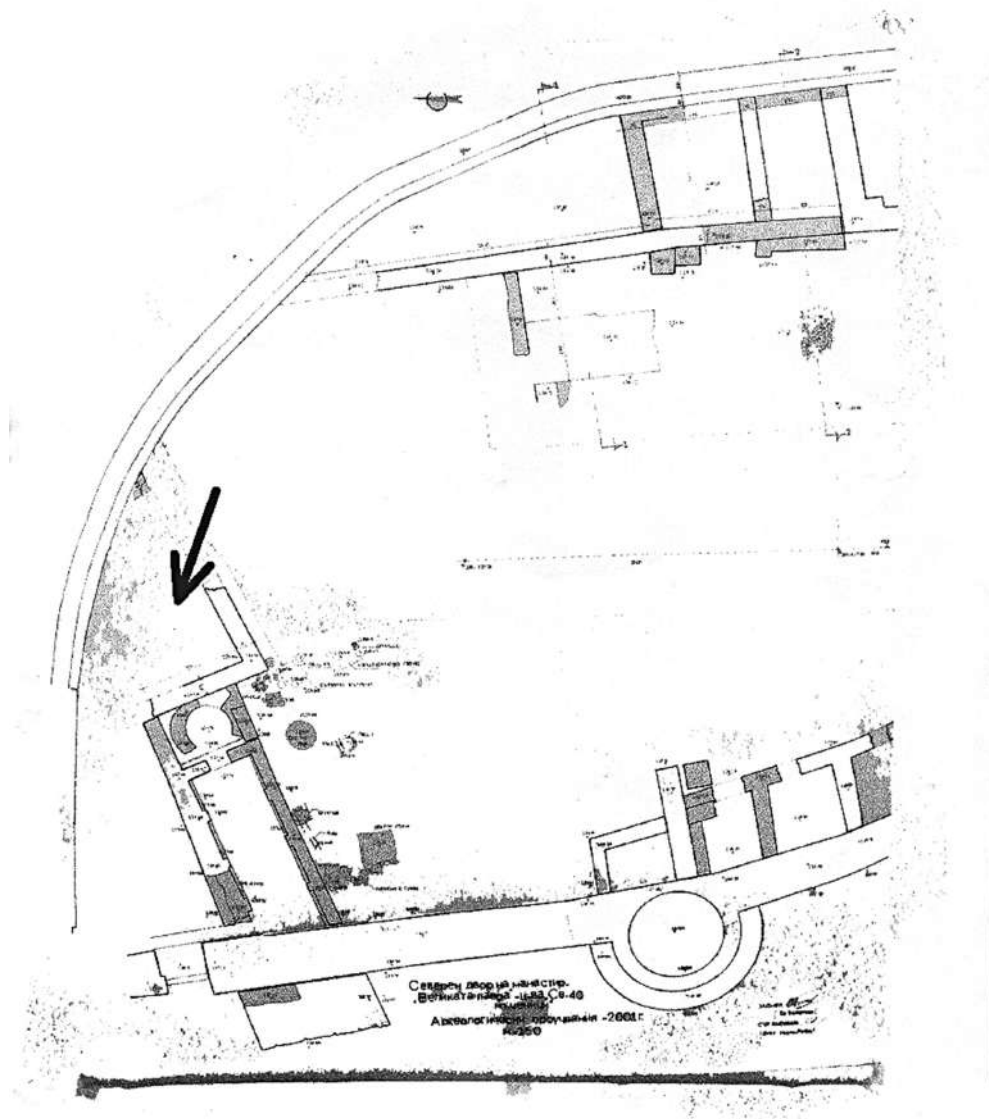
Рыбаков 1948: Б. Рыбаков. Ремесло древней Руси. Москва, 1948./B. Rybakov. Remeslo drevnei Rusi. Moskva, 1948.

Средновековният Червен 1985: Средновековният Червен. Т. 1. София, 1985./Srednovekovniyat Cherven. T. 1. Sofia, 1985.

Тулешков 1988: Н. Тулешков. Архитектурата на българските манастири. София, 1988./N. Tuleshkov. Arhitekturata na balgarskite manastiri. Sofia, 1988.

Цончев 1950: Д. Цончев. Археологически вестн. – ИАИ, XVII, 1950./D. Tsonchev. Arheologicheski vesti. – IAI, XVII, 1950.

Щепкина 1963: М. Щепкина. Болгарская миниатюра XIV века. Исследования псалтыри Томича. Москва, 1963./M. Shcherkina. Bolgarskaia miniatiura XIV veka. Issledovaniia psaltyri Tomicha. Moskva, 1963.

Обр. 1. Велика лавра „Св. Четиридесет мъченици“. Северен двор (план).
Местонахождение на ключа.